

Лариса Нагорна

**МІНЛИВІСТЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
У ГІБРИДНИХ ПРОТИСТОЯННЯХ:
СТРЕСОВІ ТА ТРАВМАТИЧНІ КОДИ
У ПРОСТОРІ ПАМ'ЯТІ**

У статті розглянуто соціальні параметри регіональної свідомості як прояву тотальної недовіри з переважанням страхів, травм, тривожних очікувань. У фокусі уваги – теоретичні й практичні аспекти, пов'язані з анексією Криму та збройним протистоянням на Донбасі.

Ключові слова: регіональна свідомість, політика пам'яті, ідентифікаційні кризи, «гібридна війна».

Сучасний світ багатоликий – такою мірою, що людям, які живуть поруч, доволі часто буває важко зрозуміти один одного. У їхньому культурному просторі співіснують десятки субкультур; сформовані на їхній основі ідентичності можуть бути налаштовані як на діалог, так і на конфлікт. Якими мають бути ідеологія й політика, щоб консолідувати суспільство не засобами асиміляції одних культур іншими, а шляхом інтеграції зі збереженням культурного розмаїття й самодостатності етнічних і релігійних спільнот?

Спільноту, яка не має усталеної системи загальноприйнятних цінностей, підстерігає чимало пасток. З одного боку, вона ризикує потрапити у сильне гравітаційне поле іншої ідентичності і сприйняти її культурні цінності як власні. Слабкий опір асиміляційним процесам може завести її у пастку національного негативізму, як правило, сполученого із бездуховністю. А реакцією на бездуховність здатен стати сплеск радикального націоналізму, що межує із шовінізмом. В історії бездержавного українського народу можна знайти безліч ілюстрацій обох небезпек.

Розібратися у складному переплетенні системних факторів та рольових функцій окремих індивідів у просторі колективної пам'яті допомагає звертання до символічних (культуральних) кодів. За Дж.Александром, навіть суспільна травма не є сама по собі злом – злом вона стає внаслідок атрибутивного конструювання бінарних опозицій. Сила культурних кодів – у творенні нових смислів і структуванні наукових полів, у переведенні «невидимого» у значуще на фундаменті відновної автономії культури¹.

¹ Alexander J. C. The civil sphere. – New York, 2006. – P. 4-13, 91-92.

Минуле зринає у суспільній свідомості як продукт інтерпретацій, але створені людською уявою моделі й образи живуть своїм життям, і тривалість їхнього життя прямо залежить від того, наскільки ці моделі відповідають запитам сучасності. У травмованих соціумах образам минулого належить роль своєрідних захисно-компенсаторних механізмів. Їхня психотерапевтична дія визначається здатністю бути інструментом адаптації до складних реалій буття. Вибудовуючи спрощені, зрозумілі сучасникам образи минулого, інтерпретатори або знімають з їхнього сумління тягар колективних провин, або відводять негативну енергію убік уявного «ворога». І в тому і в іншому випадку відбувається якщо не процес колективного самоочищення, то в усякому разі акт порозуміння чи прощення. Актуалізоване у такий спосіб минуле здатне знімати напругу в суспільстві, але незважені моделі можуть давати й зворотній ефект.

На честь німецьких інтелектуалів варто зазначити, що багато з них знайшли у собі сили рішуче порвати з нацистським минулим. З подачі К.Ясперса, який оголосив усю німецьку націю «мовчазними свідками» або «співучасниками» нацизму, на Заході дістав поширення науковий напрям «філософія після Освенцима». Він апелює до моралі і вважає необхідним перегляд усіх тих основоположних цінностей індивідуалізму, на яких базується світовідчуття людини Заходу. «Презумпція провини» поширюється на всіх, хто вижив у страшній війні і на їхніх нащадків. Звідси – постійна апеляція до концептів травми, ненависті, жертвовності, відповідальності. Не можна не визнати, що саме так акцентований «дискурс провини» допоміг німецькій спільноті вийти з шокового стану і по-новому подивитися на проблему Іншого, переглянути своє ставлення до етнічних меншин².

Народи, як і люди, по-різному рятуються від травмуючих спогадів. У самому механізмі пам'яті генетично закладено механізм «забування» – у такий спосіб мінімізуються неминучі за умови роз'ятрювання травм бажання реваншу та помсти. Постійно відчуваючи на собі тягар минулого, соціум ризикує надовго опинитися у полоні міфотворчості. Отже, проблема оптимізації політики пам'яті в кінцевому рахунку замикається на проблему «етики пам'яті й забування».

Травмуюче минуле – подвійно гострий подразник, і для його осмислення потрібен інструмент, співставний із скальпелем. А функцію «профілактичної вакцини» у цьому процесі виконує громадянська освіта, що виховує здатність співвідносити причини й наслідки. Коли суспільство виявляє постійну турботу про її рівень, «забування як політика може слугувати інтеграції, солідарності, згуртуванню благим цілям. Вистачило б розуму»³.

² Суковата В. «Філософія після Освенцима»: рефлексії військового насильства у західній і пострадянській свідомості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №2. – С.112-131.

³ Романовский Н.В. Новое в социологии – «бум памяти» // Социс. – 2011. – № 6. – С.13-23.

Чому ж все-таки новопосталим українським елітам не вдалося органічно увести свій дискурс пам'яті у загальноцивілізаційний мейнстрим? Очевидно, фатальну роль тут відіграла невдало обрана стратегія історизації, базована на ідеях «націоналізації історичного наративу». Як переконливо показав Р.Брубейкер, «націоналізуюча держава» створює потенційно конфліктну «тріадичну конфігурацію» – поле постійної гострої боротьби, в яке втягуються й зовнішні заінтересовані політичні актори. І тоді вже не так важливо, чи створюються розподільчі лінії щирим селективним сприйняттям інакшості, чи цинічними викривленнями⁴. Навіть найкращі «легітимізаційні» наміри, якщо вони підкріплюються спущеними «згори» директивними схемами історичного процесу, здатні заводити на манівці викривлень і упереджень.

Чи можна в принципі збагнути жахливу логіку масового винищення й ув'язнення мільйонів людей? І чи потрібно взагалі дошукуватися глибинних витоків стратегії людиновбивства? Американський історик Тімоті Снайдер, що уважно вивчав історію «кривавих земель» у просторі «між Гітлером і Сталіним», відповідає на це питання ствердно. Адже, доводить він, хоча між ідеологією націонал-соціалізму та сталінізму існували засадничі відмінності, укладачі як нацистських, так і радянських планів не в останню чергу керувалися економічними розрахунками. «Мотиви масового вбивства – за всієї вразливості для нас – для них мали сенс»⁵.

З позицією автора, який ставить на одну дошку гітлерівський і сталінський режими як знаряддя спланованого (і навіть зумовленого економічними розрахунками) людиновбивства, можна погоджуватися чи ні. Можна дискутувати відносно доречності «взаємонакладання» двох доволі суперечливо пов'язаних між собою наративів про Голодомор і про Другу світову війну. Але неможливо не визнати: Снайдеру вдалося наочно представити географію страждань і жертвовності мільйонів людей і цим істотно скоригувати усі наявні на сьогодні різновиди дискурсів щодо найбільших за масштабами трагедій ХХ століття. І водночас – створити вдалий віртуальний образ затиснутої між лещатами «двох тоталітаризмів» Центральної Європи, і вже одним цим внести суттєвий вклад у багаторічні дискусії щодо змісту самого цього поняття.

У баченні історика, координатора громадського руху «Деокупація. Повернення. Освіта» О.Стяжкіної важко порівняти життя колективної травми від катастрофи, подібної до Освенциму. «Витіснена та замінена на певний сурогат» афективна реакція на поведінку людей, що зали-

⁴ Брубейкер Р. Национальные меньшинства, национализирующие государства и внешние национальные родственные государства в новой Европе // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т.1. – М., 2010. – С. 149-173.

⁵ Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York, 2010. Укр. переклад: Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. – К., 2011. – С. 412-428.

пилились на окупованих територіях. «Трагічна нелійність» людського виміру історії окупації не вписується ані в логіку нових незалежних держав, ані у риторику держав, які визначили себе «жертвами нацизму». «Сліпі зони» в осмисленні історії нацистської чи/та радянської окупації Європи, пов'язане з болем та травмою непромовленої/непроголошеної провини, і є частково причиною, чому європейська спільнота ладна бачити у подіях на Сході України що завгодно – «сепаратизм», «громадянський конфлікт», «повстання» – тільки не окупацію»⁶.

Вразливість колективних ідентичностей, що пережили «трансформаційний шок», у сучасній антропології позначається поняттям «культурна травма». У баченні П.Рікера амністія й амнезія – різні речі. За О.Стяжкіною, слово непогане, якщо «реінтеграція» вписана у «деокупацію». Слова «окупація» і «колаборація» – це вмикання механізмів пам'яті про «умиротворення агресора». До речі, «обов'язок пам'ятати» все одно розриває кайдани мовчання. «І парадигму правди доводиться з болем опановувати навіть суспільствам, котрі домовилися про «забуття і прощення»⁷.

А.Киридон у назві монографії «Гетеротопії пам'яті» використано концепт гетеротопій – загадкових гетерогенних просторів, наділених множинних змістів. Йдеться про *принципи мінливості й багатозначності*: зміна загальних культурних векторів тягне за собою, здавалося б, непоєднаних чи несумісних місць. Людська пам'ять влаштована до гіпертексту; вона нелінійна, фрагментарна і довільна у маршрутів спогадів. З одного боку, гетеротопії є чимось насправді, а з іншого – чимось нереальним, ілюзорним. Залежно від контексту образи/події безперервно змінюються – перекодовуються, переформатовуються, транслюються, тиражуються.

Варто особливо наголосити, що культура українського суспільства упродовж ХХ ст. формувалася як травмоцентрична. Травмоцентрична культура суспільства задає відповідні культурно-ідентифікаційні коди; травма створює і маркує розломи і розриви на культурному на тілі суспільства. Блокування або актуалізація травматичного досвіду обумовлюється механізмами дії пам'ятування та забування. Використання метафори гетеротопій уможливило аналіз понятійно-категоріального апарату, відкрило цікаві інтерпретаційні поля категорій студій пам'яті та варіативність репрезентацій⁸.

У Бундестагу ФРН постійно дискутуються проблеми на теми «Історична відповідальність Німеччини перед Україною». Сам Тімоті Снайдер доводить, що найбільші злочинні наміри та руйнівні прак-

⁶ Стяжкіна О. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 25. – Вінниця, 2016. – С. 71-82.

⁷ Котляр А. Олена Стяжкіна: «Україна для мене – диво, я хочу записати це на папері» // Дзеркало тижня. – 2017. – 13 травня.

⁸ Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. – К., 2016. – С. 5-8, 262, 319.

тики почалися з України. «Як історик я знаю, що історія України є незнайомою, вона видається складною, але це не єдина проблема... Українцям треба зрозуміти також і роль сталінської політики терору... Це історична робота для українців, яку треба зробити»⁹.

Строкатий і неоднозначний світовий досвід переконує: консолідація громадян навколо інтерпретацій минулого як основоположного компонента національної ідеї ймовірна лише у стабільних соціумах з односпрямованими ціннісними настановами. У розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам'яті – суцільна зона імпровізацій і пов'язаних із ними ризиків. Історичний факт як даність й історичний факт як атрибут пізнання в принципі є різними феноменами. Уже саме по собі пізнання відтворює лише невелику частину реальності і «на ходу» сортує інформацію, що опиняється у полі зору. Та й взагалі в історії марно шукати універсальну, придатну для всіх Істину. Надто щільно переплітаються в ній різноспрямовані інтереси й амбіції, щоб історієписання було безсторонньою фіксацією реальності. «Своя правда» може бути і у народів, і у суспільних груп.

Зовсім не випадково в сучасному світі приділяється чимало уваги виробленню стратегій вилучення занадто травматичного (колективного й індивідуального) досвіду із системи суспільних комунікацій. Кожна країна має свою систему того, що німецькою мовою передається поняттями «Vergangenheitsbewältigung» (подолання минулого) або «Vergangenheitspolitik» (політика минулого). Не йдеться ні про мікшування, ні тим більше про забування – намагання зрештувати минуле небезпечно вже тим, що відкриває шляхи для політичних спекуляцій. Мова йде про дози і ще більшою мірою – про адаптування шокуючих фактів до особливостей певної аудиторії. Незміцніла свідомість схильна сприймати жахи минулого без необхідної поправки на умови, які їх детермінували. А отже, виникає реальна небезпека «перенесення провин» з одного суб'єкта на інший і виникнення на цій основі відчуттів національної ущемленості, «комплексу жертви», запрограмованості на поразку. Важливо чітко усвідомлювати не лише «що пам'ятати», але й «як пам'ятати», аби не виховати покоління, позбавлене відчуття національної гордості¹⁰.

Досвід буремного ХХ століття остаточно переконує людство у тому, що лінійні прогресистські, позитивістські уявлення про динаміку суспільних змін, як і побудовані на них модернізаційні й транзитологічні парадигми, не витримують перевірку практикою. Категорія «трансформація», яка допускає відкати назад з явищами нетривкості й непередбачуваності, виявилася більш гнучкою й варіативною, зай-

⁹ Снайдер Т. Історична відповідальність Німеччини перед Україною // День. – 2017. – 7-8 липня.

¹⁰ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. – К., 2013. – С.21-22.

нявши помітне місце в системах соціального аналізу. Однак за умов воєнних конфліктів і вона зазнала певної девальвації, дедалі частіше поступаючись формулам турбулентності, міжвладдя, керованого хаосу.

На прикладі України світ мав можливість вкотре пересвідчитися: універсальї культури іноді стають безсилими перед наступом новітнього варварства. Заохочувані й підтримувані Російською Федерацією бойовики не зупиняються перед насадженням бездумної жорстокості на підконтрольних їм територіях, не кажучи вже про руйнування життєвого простору й соціальної інфраструктури, покликаних забезпечувати нормальне життя мільйонів людей. Як виявилось, проти цієї руйнівної енергії безсила навіть міжнародна спільнота в особі безлічі міжнародних інституцій та авторитетних політиків. Народ, який прагне вистояти у такій ситуації, має розраховувати насамперед на консолідаційні важелі у власному середовищі. У найширшому сенсі основними серед них є максими солідарності з потужним ефектом культурного впливу на соціальні процеси і на свідомісну сферу. Йдеться і про соціонормативну, і про правову, і про політичну культуру.

Гуманітарна сфера за цих умов стає полем бою за душі людей і ареною змагання соціальних програм. Глобалізація надзвичайно загострила проблеми акультурації, інтеграції, міграційних переміщень, крос-культурних взаємодій. Вона водночас стимулює і культурну гібридизацію, і культурну поляризацію, з культурною ізоляцією включно. Все це ставить на порядок денний вироблення оптимальних параметрів культури кооперації й консолідації. Але не меншою мірою сьогодні потрібні теорії мінімізації й розв'язання конфліктів, а це диктує необхідність нових критеріїв у визначенні напрямів соціокультурної динаміки, коригування основоположних засад культури конкуренції й культури конфлікту.

Не в останню чергу значимістю культури як запобіжника сповзанню у морок деінтелектуалізації пояснюється підвищена увага гуманітаріїв до проблем національно-громадянської й соціокультурної ідентичностей. Їм обом належить почесна роль акумуляторів духовних смислів, міжгрупового й міжпоколінського трансляторів культурних цінностей, інструментів формування сталих свідомісних опор. Позитивна налаштованість самоідентифікацій є потужним чинником опору нав'язуванню Україні Російською Федерацією стереотипам хронічної неуспішності, спрямованим на руйнування української ідентичності як такої. Лише міцний культурний стрижень, базований на сформованих віками архетипах поведінки й моральних нормах, здатен допомагати уникненню чи бодай мінімізації неминучих у воюючому суспільстві неврозів і фобій, страхувати від таких «сурогатних» засобів захисту, як алкоголь, наркотики, азартні ігри тощо.

У такій ситуації надзвичайно багато залежить від того внутрішнього стрижня, який наділяє людину здатністю усвідомлено сприймати різницю між добром і злом, між «своїм» і «чужим», не перетворюючи

«чуже» на неодмінно «вороже». Грамотна соціокультурна ідентифікація допомагає людині свідомо ставитися і до свого соціального статусу, і до дій партнерів та найближчого оточення, і до етнічного походження та світоглядних настанов тих, з ким доводиться мати справу. За великим рахунком, саме соціокультурна ідентичність стоїть на заваді груповому егоїзму і водночас забезпечує тривкий імунітет індивіда до різного роду навіювань і апокаліптичних пророцтв. Водночас це індикатор якості життя й соціального самопочуття населення, а отже, показник ступеня зрілості суспільних відносин.

У цих міркуваннях легко відшукати відповідь на питання, які не дають спокою усім причетним до «осучаснення» минулого: чому історія, призначенням якої є вилучення уроків з минулих конфліктів і катастроф, сама перетворюється на додаткове поле напруги? Чому замість омріяної «культури миру» у кращому разі дістаємо узаконення норм чергової «війни за історію», а то й хаос безкультур'я? Чому така тривога бринить у рефлексіях вітчизняної педагогічної громадськості? Адже ніхто, здається, не ставить своєю метою, навіть на рівні намірів, культивування неповаги до інших етносів і культур. Чому ж тоді «в підручниках нерідко на рівні контексту, відбору фактів, способу інтерпретації, інтонації, ілюстративного та документального ряду виникають «нюанси», які призводять до формування неусвідомлених, але стійких етнокультурних стереотипів з негативним психологічним навантаженням – як щодо Інших (агресія, нетерпимість, неповага, зневага), так і щодо власного колективного/національного Я (комплекс меншовартості, песимізм, розгубленість)»¹¹.

Відмова від подвійних стандартів, однаковий рівень вимогливості щодо відповідальності за злочини – єдино надійний критерій справедливості у політиці пам'яті. Відрадно, що це розуміє молоде покоління польських науковців. Аспірантка Люблінського університету Марії Складовської-Кюрі О.Ісаюк задається питанням: що змусило її співвітчизників на якийсь час забути про людяність? У пошуках відповіді, вважає вона, не можна зосереджуватися на чомусь одному. «Треба згадувати все: і колонізацію Західної України, і боротьбу за Університет, і бої за Львів, і ту нечесну гру, яку повели поляки проти українців на Паризькій мирній конференції, і «пацифікацію», і презирливе «русин», і «ревідикацію» на Холмщині, і бої з польською армією, яка відступала у вересні 1939 року, і ще багато чого». А головне – оперувати фактами й цифрами, і не шукати винних лише «поза собою». В критичні миті життя взаємна недовіра і страх робили своє, і у такій «війні всіх проти всіх» немає переможців, а є лише жертви. І не так багато важить, з якого боку жертв більше. Спогад про кров слабших – жінок, дітей – це пляма жаху і пляма ганьби. Богині помсти – Еринії – переслідують саме за вбивства невинних, і втекти

¹¹ Підручник з історії: проблеми толерантності. – Чернівці, 2012. – С. 5.

від мук нечистої совісті неможливо. Оскільки «наша пам'ять завжди з нами», взаємні вибачення не допоможуть. Страшна правда полягає у тому, що «всі ми – злочинці. І всі ми – жертви». І тільки визнання такої правди здатне заспокоїти пам'ять¹².

Що ж все-таки належить робити, щоб бодай мінімальною мірою знизити градус конфліктності, здатний миттєво активізувати пам'ять про минулі травми і навіть провокувати серйозні суспільні збурення на ґрунті колишніх кривд і образ? Тут надзвичайно багато залежить від теоретичного осмислення проблеми індивідуальної й колективної травми, а також від способів історизації травми, інтерпретації травматичного досвіду. З індивідуальною травмою простіше: коли її трактують як психологічну реакцію індивіда на зовнішні події, травма постає як своєрідний, не до кінця пережитий досвід, як карма, з якою людина має жити далі. Складніше з перенесенням травми на соціальний рівень. Адже важко уявити собі колектив, усі члени якого однаково сприймають минуле і переживають як травму те, що сталося за багато років перед тим.

Упродовж тривалого часу колективну травму прийнято було розглядати як суму індивідуальних людських травм. У баченні А. Ніла, приміром, у самій травмі закладена вибухова сила, що провокує потужну емоційну реакцію і спонукає до «нововведень і змін»¹³. На думку Ф. Анкерсмита, чутливість західної людини до травм зумовлена домінуванням трагедій у історії Європи, внаслідок чого колективне страждання стало частиною західної культури і створило новий тип дискурсу. Саме чутливість до травм («мутація») змінила обличчя західної цивілізації¹⁴. У баченні Дж. Павічевіча травматичний досвід належить до «темного боку пам'яті». Остання здатна зберігати «живою найдавнішу ненависть», провокуючи все нові й нові конфлікти¹⁵.

У французькій феноменології спричинена травмою, навіть первісним враженням від неї, афективність постає як іманентна характеристика залежної, пасивної особи. «Однак афективність не вичерпується вразливістю чи травмованістю. Рана не просто переживається й відсувається в минуле, вона певним чином засвоюється й привласнюється, вона набуває статус значення, смислу, логосу. Жива плоть суб'єкта стає своєрідною книгою, куди мовою ран, розривів і катастроф вписується історія світу»¹⁶.

¹² Ісаюк О. Як утекти від Еринії? // День. – 2013. – 12-13 липня.

¹³ Neal A. National Trauma and collective memory. – New York, 1998. – P.18.

¹⁴ Ankersmit F. Trauma and suffering: A forgotten source of western historical consciousness // Western Historical Thinking. – New York, 2002.

¹⁵ Воляннюк О.Я. «Режими суспільної пам'яті» у рецепції сербського дослідника Джорджа Павічевіча // Національна та історична пам'ять. – Вип. 3. – К., 2012. – С.396.

¹⁶ Ямпольская А.В. Аффективность как историческое измерение субъекта // Вопросы философии. – 2013. – №3. – С.162.

У трактуваннях соціологів травма розглядається як непоправна шкода, завдана базовим основам суспільного порядку, ключовим цінностям, нормам, фундаментальним основам колективної ідентичності. Кількість суспільних травм зростає за експонентою, що змушує час від часу переглядати критерії політичних ризиків та загроз. П.Штомпка чи не першим звернув увагу на те, що коли у XIX ст. в якості пояснювальних парадигм домінували категорії прогресу, то у XX ст. неухильно зростає вплив парадигми кризи, а наприкінці століття майже кожна соціальна зміна вже вписувалася у концепт травми¹⁷.

Й.Рюзен конкретизував такий погляд на природу травми, віднісши її до категорії катастрофічних криз. На відміну від «нормальних» і «критичних» криз, катастрофічна криза вже не піддається коригуванню усталеними можливостями історичної свідомості. Коли настає катастрофічна криза, мова історичного змісту замовкає. Саме відкритість модерних історичних культур катастрофічному досвіду зруйнувала закладені в них можливості переконуючого історичного мислення. Постмодернізм сподівався, що скомпонована по-іншому історична свідомість зробить історичне пізнання розсудливим. Однак ним не була до кінця врахована могутня сила історичного досвіду, зокрема, вплив жахливих злочинів, що вкарбувалися в історичний зміст XX століття. Коли історію намагаються когнітивно «загнуздати», опір цьому тиску на підсвідомому рівні виливається у анонімну міць витіснення. «Травматична криза залишає на колії історії сліди незбагненого. На історичній колії часового порядку вона викарбовує розломи й розриви». Звідси печать амбівалентності й неоднозначності на когерентності історичного досвіду. Одна й та сама історична подія виступає як синтез *фактичності*, ґрунтованої на досвіді, й *інтенційності*, ґрунтованої на цінностях, нормах та інтересах.

Ці міркування лише на перший погляд здаються абстрактними. Насправді Рюзен веде мову про згубний вплив травм на процеси формування ідентичностей. Йдеться насамперед про діахронічний вимір цього процесу – про поширення ідентичності на кілька поколінь і про осучаснення подій минулого через пам'ять. «Доленосний ланцюг поколінь має ментальний вимір, який виявляється в традиціях, упередженнях, ресентиментах, страхах, сподіваннях, системах цінностей, фундаментальних переконаннях і, що дуже важливо, у підсвідомому ставленні і підсвідомих намірах, яким надають сили через примусове забуття». Історизація травми порушує розуміння практичного життєвого процесу. Через історизацію може відбуватися і детравматизація досвіду з вихованням на цій основі позитивної ідентичності, і утвердження власної ідентичності на негативістській основі, в руслі прокламування її суперечностей щодо інших ідентичностей¹⁸.

¹⁷ Штомпка П. Социальное изменение как травма (статья первая) // Социс. – 2001. – №1. – С.6.

¹⁸ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів, 2010. – С. 182-218.

Оригінальне бачення травми як руйнівної кризи було запропоноване в рамках психоаналітики – тут наголос робився на ролі емоцій у символічному поверненні до травматичної події. «Незатребуваний досвід» здатен лишити її в минулому, а емоції, навіть підсвідомі, повертають до життя і в історичні наративи¹⁹. Уведене В.Беньяміном поняття констеляції як «короткого замикання», раптового суміщення минулого й сучасного у шоківому досвіді проклало шляхи «монадологічному» розумінню історії як своєрідної компенсації колишніх розривів новими упізнаваннями.

Утім, у рамках психоаналізу існує традиція стійкого несприйняття перенесення гіпотез З.Фрейда в історіографію, особливо щодо базування на них теорій історичної пам'яті. За А.Руткевичем, теорія «травмованої колективної пам'яті» явно хибна, бо знищує науковість в ім'я «емансипації» чимось незадоволених груп. У групи можуть бути свої «місця пам'яті», але це свідчення не наявності колективної пам'яті, а узвичаєної традиції й засобів впливу одних людей на інших. Психоаналітичний жаргон застосовується там, де слід було б говорити про владні відносини, ідеології, індоктринації й маніпуляції. А історик мусить пам'ятати, що за наявності нинішніх засобів маніпуляції суспільною думкою пам'ять будь-якої групи можна змінити за життя одного покоління²⁰.

Якоюсь мірою примирити історичні й психоаналітичні підходи до проблем колективної травми вдалося вже згадуваній школі Дж.Александера. Очолований ним дослідницький проект, який був реалізований на рубежі тисячоліть за участю Р.Айермана, Б.Гізена, Н.Смейлзера, П.Штомпки та Б.Вітрока, увів поняття колективної травми у такий контекст, який дав змогу внести ясність у щойно оформлювану сферу соціальної відповідальності за ті чи інші політичні дії, спрямовані проти людяності як такої. Александеру і його колегам вдалося відійти від пов'язаних із розумінням травми «натуралістичних уявлень». У їхньому баченні травма постає як опосередкований колективом процес атрибутування, в процесі аналізу якого варто враховувати не тільки джерела самої травми, але й її інтерпретацію різними «групами-носіями».

Дж.Александр та його колеги переконливо довели, що феномен колективної травми створюють не стільки самі по собі події, навіть жахливі, скільки їхня реконструкція в ідеологічному контексті. Кожна травма тематизується мовцем для певної аудиторії, причому її зміст піддається постійному переосмисленню. Інколи травматичними можуть бути навіть події, яких не було в реальності, тобто створені уявою шляхом асоціацій, згущення, естетичної творчості. Ті, хто

¹⁹ Caruth C. Unclaimed experience: trauma, narrative, and history. – Baltimore, 1996.

²⁰ Руткевич А.М. Психоанализ и доктрина «исторической памяти». Препринт. – Москва, 2004.

формує нові домінуючі наративи (*master narratives*), можуть керуватися ідеальними або матеріальними інтересами, але за допомогою певної успішної роботи зі смислами вони здатні переконати аудиторію у тому, що й вона була травмована тим або іншим досвідом чи подією. При цьому потрібен певний латентний період «для перетравлювання травматичних подій»²¹.

З цього погляду заслуговують на увагу критерії розрізнення травми й горя, запропоновані А.Еткіндом. «Травма є відповіддю на стан, в якому опинилося Я, горе є відповіддю на стан *Іншого*...В обох станах, у горі і у травмі, суб'єкт уперто повертається до минулого досвіду, і ці повернення заважають його здатності жити у сучасному». Тут важливим уявляється не стільки саме протиставлення травми й горя, скільки наголос на перенесенні пам'яті в обох випадках у сферу уяви. З горем зазвичай пов'язана «гра скорботи», тому світ горя є «культурно продуктивним». «Відмінності між втраченим минулим і його міметичною моделлю не менш важливі, ніж їхня подібність. За допомогою магії, культури чи аналізу людина у стані скорботи створює маркери відмінності, які допомагають варіювати минуле, що стає сучасним, у все нових репрезентаціях»²².

Особливу складність для аналізу трансформаційних процесів в Україні створює різке загострення поляризації політичних настроїв, яке вже далеко не завжди вкладається у регіональну дихотомію по лінії «Захід – Схід». Ознаки синкретизму політичної культури із полярно орієнтованими субкультурами легко помітити мало не в кожному місті. Витоки політичної драми українського соціуму проглядаються насамперед у тому, що упродовж чверті століття незалежності її політичному класу не вдалося створити узгоджений «український проект». Натомість з'явилися два різноорієнтовані – один, запропонований лівим спектром політичної думки, вибудовувався на принципах співгромадянства з пріоритетом політичних та економічних лояльностей і українсько-російського бікультуралізму. Інший, що мав галицьке походження, але дістав підтримку значної частини інтелектуальної еліти столиці, ґрунтувався на постулатах етноцентризму з жорсткою кореляцією етнічної (культурної) й політичної лояльності і передбачав повний розрив із радянським минулим і послідовну дерусифікацію. Взаємовиключність цих двох проектів украй ускладнює завдання вироблення стратегічних пріоритетів держави і робить громадян заручниками політичної кон'юнктури й амбіцій незговірливих політиків²³.

²¹ Alexander J. C. The meaning of social life: A cultural sociology – New York, 2003. – P.86-103.

²² Еткінд А. Работа горя и утечи меланхолии // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 3. – С.209-220.

²³ Нагорна Л. Теоретико-методологічні засади дослідження етнополітичних аспектів соціокультурних трансформацій в Україні // Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. – К., 2017. – С. 20-21.

В атмосфері загальної відчуженості, яка неухильно поглиблюється, неважко було передбачити зростання місця й ролі гіпертрофованого етноцентризму у житті вітчизняного соціуму. Його слід розглядати як прямий наслідок краху тієї ціннісної ідентифікаційної моделі, яка визначала напрям суспільних змін в умовах СРСР. Значна частина громадян, відчуваючи розчарування у проклямованих радянською владою універсалістських (колективістських, інтернаціоналістських) цінностях, почала розглядати етнічну й регіональну ідентичність як компенсаторну, таку, що забезпечує відчуття співпричетності до якоїсь конкретної, більш-менш чітко окресленої у соціальному просторі спільноти. Багато хто, навпаки, зберіг прихильність до досить глибоко закорінені внаслідок багаторічних пропагандистських зусиль радянської ідентичності. Саме на цьому ґрунті виріс орієнтований назовні різновид політичних орієнтацій – з позірною прихильністю до ідей «русского мира», сепаратизму, федералізму, посилено нав'язуваних мешканцям України ідеологічною машиною Російської Федерації.

Наскільки дієвою за таких умов може бути соціально-політична діагностика у її звичному баченні? Як і у сфері медицини, для вже задованих хвороб потрібна терапія, але її ефективність напряму залежить від точності у визначенні діагнозу. В ідеалі за допомогою соціальної діагностики з'ясовуються механізми цілепокладання, стратегії влади, темпоритми соціокультурних процесів, динаміка соціальної задоволеності, специфічність поведінкових стратегій індивідів. Однак навіть у мирний час далеко не всі параметри соціальної ситуації та її суб'єктивного сприйняття легко піддаються оціночним вимірам. У кризові періоди, коли система регуляторних механізмів зазнає розбалансування, а рівень амбівалентності на свідомісному рівні на порядок зростає, людина часто діє спонтанно, під впливом ірраціональних чинників. Сьогодні можна з упевненістю констатувати: задований ціннісний конфлікт, зумовлений насамперед парадоксами розвитку українських регіонів у різних цивілізаційних системах, обернувся станом, який можна вкласти у формулу «війни всіх проти всіх». На цій основі на наших очах розігрується «драма нерозуміння» – ідентифікаційні процеси розгортаються у просторі несумісності й навіть неспівмірності основоположних цінностей і смисложиттєвих парадигм.

Коли у розколотому соціумі вимушено блокуються елітні групи з протилежними інтересами, існує небезпека умисного продукування ризиків і навіть перетворення ризиків на предмет торгу. Енергія соціальної деструкції, яка при цьому виділяється, за своєю руйнівною силою співставна з ланцюговою хімічною реакцією. На фоні психологічної втоми населення і спричиненої нею підвищеної сугестивності (схильності до навіювання) кожна нова «культурна травма» посилює прагнення до «порядку», підживлює надії на «прихід месії» і, отже, прокладає шлях до авторитаризму, з одного боку, і до сепаратизму з виразними проявами тероризму, з іншого.

У контексті неврозів і страхів, породжуваних розбалансованістю звичних основ суспільного життя, поняття «криза», що упродовж десятиріч сприймалося як метафора, набуло статусу основоположної світоглядної категорії і стало одним з ключових концептів соціогуманітаристики. Визначаються макро- й мікрорівні кризи, вибудовуються моделі змін «парадигми долі» на концепції «усвідомленого руху». Наука навчилася аналізувати фази кризи, прогнозувати її наслідки. Але й понині проблемне поле цієї категорії належним чином не визначене – насамперед тому, що відсутнє уявлення про «нормальність», з якою має порівнюватися кризовий стан. Сучасні параметри осмислення політичних та ідентифікаційних криз задаються здебільшого синергетичними уявленнями про «точки біфуркацій», концепціями фрактальності, а також запропонованими теоретичною фізикою моделями ентропії. Значно меншою мірою дістають наукове обґрунтування пов'язані із кризами теорії «безпекових» загроз, не кажучи вже про обмаль стабілізаційних моделей, підпорядкованих завданням подолання «безвиході кризової свідомості».

Настав час нарешті визнати, що в системі гарантування безпеки й соціального миру саме ідентифікаційні кризи здатні відігравати найбільш руйнівну функцію, що пояснюється насамперед їхнім синкретичним характером. Жодна з інших криз не супроводиться настільки глибоким конфліктом індивіда зі своїм оточенням (зрештою і з Часом) і такими мутаціями, які загрожують його цілковитим випадінням із системи усталених у даному суспільстві зв'язків. Не тільки розсіювання життєвої енергії, але й втрата смислу існування загрожує й тим соціумам, у яких відсутні або загальмовані загальнозначущі критерії громадянської ідентичності. Як свідчить досвід ідентифікаційної кризи на Донбасі, фатальними тут можуть виявитися як пута несвободи, так і абсолютизація практик «свободи без берегів». Разом з маніакальним прагненням позбутися «тягаря минулого» приходять руйнування не тільки образу Іншого, але й саморуйнування. Ті або інші фрагменти соціуму перестають відчувати ритми й вимоги часу, втрачають базове ціннісно-орієнтаційне ядро і зрештою анігілюються як цілісність.

Про вплив сучасної ситуації на Донбасі і в Криму на ескалацію конфліктності в країні нині вже можна говорити у контексті «теорії катастроф»; адже неспівмірність базових цінностей і орієнтаційних пріоритетів реально загрожує розбалансуванням системи суспільних відносин і руйнуванням тих каналів, які забезпечують зв'язок соціально-структурних підрозділів суспільства з політичною системою. Відсутність узгодженого «суспільного проекту» за таких умов обертається «ціннісним колапсом», конфронтаційною взаємодією різних суспільних сил, правовим нігілізмом, управлінським хаосом. У стані постійної конфліктної взаємодії опиняються усі – індивідуальні, групові, професійні та інші різновиди ідентифікаційних установок, створюючи критичний рівень взаємонакладання справжніх

та уявних деформацій. А триваюча ескалація конфліктів шляхом заборон, санкцій, блокад створює ефект їхньої генералізації – із переходом з одного рівня на інший.

Саме ця обставина змушує соціогуманітаріїв розширювати предметне поле своїх досліджень у напрямі вироблення оціночних критеріїв щодо гібридної війни, обставин її виникнення, позицій сторін тощо. Але не меншою мірою, ніж гібридна війна, на їхню свідомість тисне наявність, якщо користуватися оціночними критеріями соціологів, гібридної держави й гібридного суспільства. Витіснення усіх форм довіри в суспільстві лише тією (персоніфікованою), яка формує мафіозні клани, величезна кількість партій без будь-якої ідеології, активізація правого екстремізму, перспектива перетворення Донбасу на Придністров'я на багато десятиліть – це лише найбільш наочні загрози, які ними дедалі частіше реєструються.

Ще одна проблема, яка істотно розширює контекст дослідження сучасних суспільних трансформацій, пов'язана з оцінками волонтерства й добротності. Волонтерство у тому вигляді, в якому воно існує в Україні, виявилось безумовно позитивним чинником впливу на суспільну атмосферу; воно багато в чому допомагає армії виконувати поставлені перед нею завдання, а вимушеним переселенцям – виживати. Що ж до благодійності, то її вплив на соціальні процеси не є однозначним. Як констатує директор Українського форуму благодійників А. Гулевська-Черниш, «ми навчилися швидко генерувати мільйони на гасіння пожежі, тобто на адресну допомогу, замість фінансово підтримувати заходи для усунення корінних причин соціальних проблем». Відсутність венчурної філантропії стимулює апетити невеличких груп шахраїв, які спритно збирають «вершки» з відкритого для благодійності суспільства²⁴.

У цьому зв'язку особливої актуальності набуває проблема взаємозв'язку політики й моралі. В Україні політика надто довго перебуває у стані «гіперреальності» – захмарні обіцянки і «прориви» не дістають втілення в реальних діях, і ніхто не несе за це ані юридичної, ані моральної відповідальності. Як наслідок відбувається те, що філософи називають «втечею від універсалізму» і переходом на позиції релятивізму. Універсалістська етика поступається місцем груповій – з постулатом незаперечної правоти «свого». Все це не тільки руйнує фундаментальний базис культури діалогу, але й становить реальну загрозу національній безпеці.

Від зваженої позиції гуманітаріїв в оцінках ситуації, що створилася, залежить дуже багато: адже державі понад усе потрібен надійний компас не так для поточної аналітики, як для прогностики, зокрема, для прогнозування й планування майбутніх українсько-російських відносин після закінчення збройного протистояння. Хоч як би тривожили

²⁴ Гулевська-Черниш А. ФілантроДіагностика: сектор благодійності – дзеркало суспільства // Дзеркало тижня. – 2016. – 4 березня.

сумління громадян України «фантомні болі» й травматичні спогади, налагоджувати нормальну систему відносин все ж доведеться, і обидві сторони кровно заінтересовані у тому, щоб вони були добросусідськими. Так чи інакше, але шляхи до порозуміння й компроміси доведеться шукати і з учорашніми сепаратистами, і тому вже сьогодні важливо виробляти критерії розрізнення «ворогів України» й заручників ситуації. І паралельно вибудовувати дійову систему протидії маніпулюванню інформацією, від кого б не виходили посили, розраховані на ескалацію «мови ненависті» й розбурхування агресивних інстинктів.

В основу оціночних критеріїв і вимог щодо відповідальності мають закладатися не мотиви помсти, а ідеї справедливості, базовані на індивідуальному підході; у разі недотримання цієї максими існуватиме ризик надовго законсервувати атмосферу прихованої конфронтації. Ані ставка на силові сценарії, ані блокади, ані наївні надії на те, що туті вузли розв'яжуться якимось самі собою, за сучасних умов не можуть бути результативними. Небезпечною з точки зору впливу на стан суспільної свідомості є й войовнича риторика політичних дискурсів. У ході дискурсивної війни легко стимулювати тотальну русофобію, але, як і всяка ксенофобія, вона небезпечна невідконтрольністю розумові спровокованих «мовою ворожнечі» поведінкових стереотипів.

Гуманітарній політиці і її інформаційній складовій має належати пріоритетна роль у виробленні критеріїв оцінки провин і покарань. Бажано вибудовувати відповідну стратегію на тому фундаменті, який запропонував Дж. Ролз, розуміючи справедливість як чесність. Людям набридли постійні маніпулювання смислами, суперечності передвиборної і післявиборної риторики, нереалістичні обіцянки. Спрощені підходи у пошуках механізмів «розрубування» тугих вузлів конфлікту – шляхом побудови Стіни чи територіальних відмежувань – стимулюють настрої утопізму в політиці, створюють у суспільстві атмосферу когнітивного дисонансу. Проблеми, пов'язані з ідентифікаційними кризами, в принципі не мають простих «розв'язок». А будь-яке інверсійне розхитування має свої межі, поза якими – черговий соціальний вибух із зануренням у безодню хаосу.

Попри безліч складностей, створених насамперед гібридною війною на Донбасі, маємо усвідомити очевидну істину: лише істотне підвищення рівня соціонормативної культури громадян здатне створити сприятливий політичний клімат для виявлення соціальності і зробити нарешті реальним прокламоване гасло свободи – як можливості для кожного «бути самим собою» (Е. Фромм). Стратегія цілковитого відмежування від російської культури з безліччю заборон і цькуванням інакомислення у підсумку може дати ефект, протилежний очікуваному. І не лише тому, що підважує основоположні принципи свободи слова, але й тому, що розширює на масовому рівні простір безкультур'я, від якого Україна чимало потерпає. Єдиний шлях до формування у суспільстві атмосфери «поліфонування» і співтворчості,

своєрідної «креатосфери» – це відкритий діалог і полілог усіх суб'єктів політики, немислимий без відкритості інформації. Подолання відчуження влади від людини можливе лише на шляхах формування дієздатного громадянського суспільства, здатного чинити прямий і постійний тиск на владні структури. Однаково згубними тут можуть бути і «національний романтизм» з екстремістським ухилом, і така звична для української ментальності стратегія невтручання.

Резерв взаєморозуміння – у прагматичі, і тому так важливо «реабілітувати» саме поняття компромісу, очистивши його як від ярликів, нав'язаних політикою (« безпринципне угодовство»), так і від надмірного моралізаторства («зрада ідеалам»). Компроміс завжди є зоною політичного й морального ризику, але без компромісів нормальна політична діяльність неможлива. Отже, існує необхідність як теоретичної розробки орієнтації на компроміс у політичній етиці, так і моделювання технологій і механізмів компромісів у політичному менеджменті. У вмінні розуміти точку зору, відмінну від домінуючої у твоєму оточенні – основа нового «морального імперативу», що ґрунтується на повазі до інших життєвих стандартів, відчутті загальнопланетарної спільності й відповідальності.

Фундаментом зваженої й реалістичної гуманітарної політики мають бути принципи людиноцентризму, відкритості до загальноцивілізаційних надбань, заохочення інноваційності, налаштованості на взаєморозуміння й крос-культурну взаємодію. Неможливо переоцінити у зв'язку з цим значення консолідаційних зусиль, спрямованих на зменшення існуючих «ліній розмежувань» і забезпечення «соціальної надійності» держави. Необхідно з врахуванням європейського досвіду соціалізації не лише здійснити «ревізію» допущених помилок і прорахунків, але й докласти максимум зусиль до вироблення стратегії, максимально орієнтованої на пошук суспільного порозуміння й соціальної відповідальності. Надзвичайно важливо при цьому змінити ракурс соціальної пам'яті, відшуковуючи в минулому прояв кращих людських якостей, зразки взаємопідтримки, обмінів культурними надбаннями. Лише в такий спосіб вдасться змінити тональність притаманного Україні «страждальницького» дискурсу на життєтвердну, перекривши водночас канали бездумного негативізму.

Питання – «що робити?» у такій ситуації – поставатиме знову й знову, і поки вітчизняний соціум не знайде на нього задовільної відповіді, він не зможе назвати себе ані розвинутим, ані демократичним, ані соціальним суспільством. Шукати вихід у нагнітанні розбрату й зведенні рахунків – значить неухильно наближатися до прірви. Не варто й вибудовувати українську контрпропаганду як «дзеркальне відображення» російських пропагандистських зразків, базованих на відвертій дезінформації. Вітчизняний інтелектуальний потенціал доволі потужний для того, щоб розстатися з інфантізмом безпорадності, перестати займатися з'ясуванням «хто більше винен», напо-

легливо шукати стратегічні опори для майбутнього у засвоєнні кращого світового досвіду суспільних трансформацій. За великим рахунком, винних у доведенні України до кризового стану надто багато, отже, і шукати вихід треба разом, забувши на певний час про партійні кольори й особисті амбіції. Завтра може бути запізно.

Нині, у баченні В.Смоля, С.Кульчицького та Л.Якубової у суспільстві жваво обговорюються питання про трансгенераційні травми і про те, що вони нівелюються на етапі існування четвертого покоління. Історичний досвід України в його радянській складовій є суцільно травматичним. Причому, кожне наступне покоління, акумулюючи на генетичному рівні страхітливий досвід попередників, примудрялося переживати власну катастрофу (і не одну)... Яким способом час розставить всі крапки над «і» в цій незрозумілій його мешканцям ситуації, стане ясно невдовзі. Однак, відбуватиметься це на основі докорінної зміни ментальності регіональних спільнот. Які ціннісні орієнтири посядуть місце дискредитовані самим життям упреждень, стереотипів, смислів? – це питання з питань»²⁵.

НАГОРНАЯ Л. Изменчивость регионального сознания в гибридных противостояниях: стрессовые и травматические коды в пространстве памяти. В статье рассмотрены социальные параметры регионального сознания как проявления тотального недоверия с преобладанием страхов, травм, тревожных ожиданий. В центре внимания – теоретические и практические аспекты, связанные с аннексией Крыма и вооруженным противостоянием на Донбассе.

Ключевые слова: региональное сознание, политика памяти, идентификационные кризисы, «гибридная война».

NAGORNA L. Changes in Regional Consciousness in the Framework of Hybrid Confrontations: Stressful and Traumatic Codes in the Memory Space. The article deals with the social aspects of regional consciousness. They are considered as manifestations of total distrust with the predominance of fears, traumas, anxious expectations. The focus is on theoretical and practical aspects related to the annexation of the Crimea and armed confrontation in Donbas.

Key words: regional consciousness, memory policy, identification crises, «hybrid warfare».

References:

- Alexander Jeffrey. (2006). The civil sphere. New York: Oxford University Press.
 Alexander, Jeffrey. (2003). The meaning of social life: A cultural sociology. New York: Oxford University Press.
 Androshchuk O., Kasianov G., Polianskyi and others. (2012) *Pidruchnyk z istorij: problemy tolerantnosti. Metodychnyi posibnyk dlia avtoriv ta redaktoriv vydavnytstv.* Chernivtsi: Bukrek. [in Ukrainian].

²⁵ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). – К., 2016. – С. 53-54.

Ankersmit, Frank. (2002). Trauma and Suffering: a Forgotten Source of Western Historical Thought. In Jörn Rüsen, (Ed.). *Western Historical Thinking. An Inter-cultural Debate*. New York: Berghahn Books, pp. 72-85.

Brubejker R. (2010). Nacional'nye men'shinstva, nacionaliziruyushhie gosudarstva i vneshnie nacional'nye rodstvennye gosudarstva v novej Evrope. *Nacionalizm v pozdne- i postkommunisticheskoy Evrope. Vol. 1*. pp. 149-173. Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].

Caruth, Cathy. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore: John Hopkins University Press.

E'tkind A. (2013). Rabota gorya i utehi melanhonii. *Neprikosnovennyj zapas, 3*, 209-220. [in Russian].

Kyrydon A. (2016). *Heterotopii pam'iaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studij pam'iaty*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Nahorna, L. (2017). Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia etnopolitychnykh aspektiv sotsiokul'turnykh transformatsij v Ukraini. In Rafal's'kyj, O., Vojnalovych V., Nahorna, L. (Ed.). *Etnopolitychnyj kontekst sotsiokul'turnykh transformatsij u suchasnij Ukraini*. pp. 20-21. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Neal, Arthur. (1998). *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the Armonk Century*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.

Riuzen J. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia*. L'viv: Litopys. [in Ukrainian].

Romanovskij, N. (2011). Novoe v sociologii – «bum pamyati». *Sotsis, 6*, 13-23. [in Russian].

Rutkevich, A. (2004). *Psihoanaliz i doktrina «istoricheskoy pamyati»*. Moskva: GU VShE. [in Russian].

Shapoval, Yu. (Ed), L. Nahorna, & Bojko, O. (2013). *Kul'tura istorychnoi pam'iaty: ievropejs'kyj ta ukrains'kyj dosvid*. Kyiv: IPIEND im. I.Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Shtompka, P. (2001). Social'noe izmenenie kak travma (stat'ya pervaya). *Sotsis, 1*, 6-16. [in Russian].

Smolij V., Kul'chyts'kyj S. & Yakubova L. (2016). *Donbas i Krym: mistse v modernomu natsional'nomu proekti (analychna zapyska)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN. Ukrainy. [in Ukrainian].

Snajder, Timoti. (2011). *Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalynym*. Kyiv: Grani-T. [in Ukrainian].

Snyder, Timothy. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.

Stiazhkina, O. (2016). Dyskurs okupatsii iak mekhanizm osmyslennia rosijs'koi ahresii proty Ukrainy. *Novi storinky istorii Donbasu. Issue. 25*, 71-82. [in Ukrainian].

Volianiuk, O. (2012). «Rezhy my suspil'noi pam'iaty» u retseptsii serbs'koho doslidnyka Dzhordzha Pavichevicha. *Natsional'na ta istorychna pam'iat'. Issue 3*, 394-401. [in Ukrainian].

Yampol'skaya, A. (2013). Affektivnost' kak istoricheskoe izmerenie sub'ekta. *Voprosy filosofii, 3*, 155-164. [in Russian].